

גיא דרשן, אחר המבול: סיפורי מוצא במקרא ובאגן הים התיכון המזרחי

דניאל ויינשטוב

גיא דרשן, אחר המבול: סיפורי מוצא במקרא ובאגן הים התיכון המזרחי (ספריית האנציקלופדיה המקראית, לה), ירושלים: מוסד ביאליק, תשע"ה, כג + 376 + viii עמודים

ספרו של גיא דרשן מבוסס על עבודת הדוקטור שכתב המחבר באוניברסיטה העברית בירושלים בהנחייתם של שניים מן המומחים הבולטים בכל אחד מהתחומים שבהם הספר עוסק: חוקר המקרא פרופ' אלכסנדר רופא וחוקרת תרבות יוון העתיקה פרופ' דבורה גרא. הספר נפתח במבוא ארוך בן 39 עמודים עם תוכן עניינים משלו, ובו מוצגים המקורות הספרותיים שעליהם מבוסס המחקר והשיטות הנקוטות בו. לעומת זאת הספר נעדר פרק סיכום, אם כי הפרק האחרון, 'תולדות הסוגה', הוא למעשה מעין פרק סיכום ומסקנות. ראויים לציון מפתחות השמות והמקורות, המפורטים בהקפדה. מאחר שמחקר זה עניינו בהשוואת מקורות ספרותיים מעולמות תרבותיים שונים, מפתחות אלה מאפשרים גם לקורא הבקיא רק באחד מעולמות אלה להגיע בנקל אל מקורות הספרות שבה הוא מתמצא פחות. הרשימה הביבליוגרפית מקיפה מאוד והיא אוצרת 900 פריטים, ביניהם כאלה שראו אור בשנים האחרונות ממש. הדיון עצמו מובא בשני חלקים: 'אחרי המבול ולפניו' ו'מאדם לעם – דפוסים ספרותיים', ובכל חלק ארבעה פרקים. הדיון המשווה הממצה, המפתחות והרשימה הביבליוגרפית שבספר יהיו מעתה מצע נוח, שלם ועדכני לכל המבקש לחקור, ללמוד או להורות את סוגת סיפורי המוצא.

מטרת הספר להתחקות במבט השוואתי אחר דגמים ודפוסים של סיפורי מוצא האנושות והעמים במקרא ובתרבויות האזור, כדי ללמוד את אופן התפתחותם והשפעתם אלה על אלה. מאחר שתחומי הזמן והמרחב של הבדיקה

רחבים מאוד – ממסופוטמיה במזרח ועד יוון במערב ומראשית העדויות הכתובות ועד אמצע האלף הראשון לפסה"נ – נדרשת מהחוקר הניגש למלאכה זאת התמצאות עמוקה בשפות ובתרבויות שונות, מן העולם השמי מזה ומן העולם היווני מזה. שילוב לא שגרתי זה נמצא במחבר הספר, והוא הוליד את חשיפתה של שורת מקבילות דפוס ותוכן בין סיפורי מוצא בספר בראשית לבין סיפורים מיוון העתיקה ומערי פניקיה. ממצאים אלה פותחים לנו צוהר בשני היבטים. ראשית, מתברר כאמור כי סיפורי מוצא מסוימים במקרא – כגון סיפור המבול – קרובים בתפיסתם הבסיסית לסיפורי מוצא מקבילים ביוון, והם יחדיו שונים מסיפורי מוצא מקבילים במסופוטמיה, שאליהם נהוג להשוות את הסיפורים המקראיים, ושמקובל לראות בהם מקור לסיפורים אלה. שנית, מעתה יש להביא בחשבון את ההקבלות שבין הסיפורים לא רק במחקר הסיפורים הללו בתורה אלא במחקר התגבשות מקורות התורה בכלל. מבחינות אלה הספר שלפנינו אינו רק מרכז ומנתח סוג מסוים של מקורות, אלא מציג תמונת על חדשה רב מרחבת ורב תרבותית של סוגת סיפורי המוצא, ומסיק מתמונה זו מסקנות חדשות באשר למקור ולהתפתחות של אותן מסורות.

המבוא לספר איננו מבוא במובן המקובל אלא פריסה מעודכנת, מלאה וביקורתית של המקורות ללימוד הסוגה בכל תרבויות האזור, ממסופוטמיה ועד יוון, תוך הדגשת הקווים המקשרים בין המקורות בצד ההבדלים ביניהם. חשיבות מיוחדת בהקשר זה יש לקטעי פפירוסים שהתגלו בעשורים האחרונים ובהם שרידים של היצירה היוונית הגנאלוגית 'קטלוג הנשים', אשר היא בעלת חשיבות יתרה ללימוד הסוגה בעולם היווני. חשובה מאוד גם העמדת המקרא מול כל המקורות באזור – עולה ממנה שלרצף הסיפורי והגנאלוגי הסדור במקרא מן האדם הראשון ואילך, רצף שהמבול משמש בו אירוע מפריד, אין אה ורע, ושכל ההשוואות האפשריות לכל תרבות אחרת הן חלקיות בלבד (עמ' 1–2).

כאמור בחלק הראשון של הספר, 'אחרי המבול ולפניו', ארבעה פרקים. בפרק הראשון, 'דפוס לוח העמים', נסקרת סוגת הצגת התפתחות העמים בראשית האנושות כעץ גנאלוגי שראשיתו בגיבור מבול, כשכל עם ועיר מוצגים כהאנשה, הצגה המוכרת לכל לומדי המקרא מלוח העמים בבר' י ומסיפורי משפחת האבות. הסוגה נסקרת בארבעה תת־פרקים, המוקדשים לארבע תרבויות: ישראל, מסופוטמיה, יוון ופניקיה, ותת־פרק חמישי

מוקדש לדיון השוואתי. החומר המקראי מוצג תוך ניתוח של סיפורי מוצא האדם והעמים בספר בראשית על הפרדתם למקורות השונים וזאת תוך כדי סיכום עדכני של מצב המחקר של המקורות והמגבשים הללו, בעיקר המקור הכוהני והמקור היהויסטי – מחקר שכאמור יצטרך מעתה להתחשב בממצאים המוצגים בספר זה.

מההשוואה בין הספרויות עולות מסקנות משמעותיות שהן בגדר חידוש בהבנתנו את התפיסות שרווחו באזור והקשרים ההתפתחותיים ביניהן. אומנם אין אח ורע לתמונה המקראית הסדורה והשלמה של התפתחות כל עמי האזור מגיבור המבול נוח כעץ גנאלוגי מואנש; ניכר שכמה תפיסות יסוד קושרות בין המקרא ליוון ולערי פניקיה, והן שונות מן התפיסות שמקורן במסופוטמיה. בעוד שבסיפור המבול המסופוטמי גיבור המבול זוכה לחיי נצח, נוטש את העולם ומצטרף לאלים, במקרא וביוון גיבור המבול מתחיל חיים חדשים בשוך המבול ומוליד שלושה בנים. במקרא חם, שם ופת מולידים את האבות האפונימיים של כל העמים המוכרים באותה עת, וביוון שלושת בני גיבור המבול דאוקליון הולידו את האבות האפונימיים של שלושת גושי השבטים היווניים העיקריים, ובגרסאות מסוימות נראה שתמונה זאת אף הושלמה וכללה את כל העמים שהיו מוכרים ליוונים בסוף התקופה הארכאית. הגרסאות הישראלית והיוונית של סיפור המבול חולקות מקבילות סמנטיות ותוכניות מאירות עיניים, והן מעידות על מוצא משותף. בולטים ביניהן התיאור של כלי השיט של גיבור המבול כ-*λάρναξ* ביוונית, המקבילה במדויק מבחינה סמנטית לתיבה של נוח, ונחיתתה על הר בשוך המבול.

מערי פניקיה לא שרדו מקורות ספרותיים המתארים את המבול וחידוש האנושות אחריו, אך מתוך שרידי דבריו של פילון מגבל עולות מסורות על אבות אפונימיים של ערים ועמים בדפוס דומה מאוד לזה שבמקרא, בעיקר שני האחים הנפרדים והופכים לאבות מייסדים של שני עמים שכנים.

הפרק השני דן במוטיב נטיעת הכרם הראשון וראשית ייצור היין על ידי גיבור המבול. מוטיב זה מוכר רק במקרא, במקור היהויסטי, וביוון, ונעדר מסיפורי המבול שבמזרח. בין הגרסאות יש שינויי פרטים: במסורות היווניות נוטע הכרם הראשון הוא אחד מבניו של גיבור המבול ולא הוא עצמו כבמקרא.

הפרק השלישי עוסק במוטיב 'האישה הראשונה ומוצא הרע בעולם', ודן במסורת היהויסטית שהאישה נוצרה פרק זמן לאחר שנוצר הגבר הראשון,

שלא כבמסורת הכהנית לפיה שניהם נוצרו יחדיו. למסורת זאת, שאין דומה לה במסופוטמיה, נמצאו מקבילות ביוון בסיפור פנדורה, האישה הראשונה, שנקשרה – כמו חוה במקרא – לראשית הרע ולצורך בעמל עלי אדמות. קשר זה בין האישה הראשונה לראשית הרע אינו מוכר משום תרבות אחרת.

הפרק הרביעי, 'השמדת דור הגיבורים', דן בסיפור בני האלים ובנות האדם שהולידו גיבורים (בר' 1) ובמסורות מקבילות מיוון. על פי המחבר המסורות המקראית והיוונית יונקות ממקור קדום משותף – שאף הוא שונה מהמסורות במסופוטמיה – שלפיו אלים משניים הזדווגו עם בנות אדם, מזיווגים אלה נולדו נפילים וגיבורים, שחיו חיי נצח, ולאחר זמן החליט אלוהים להשמידם ולהפסיק את זיווגי התערובת בין אלים לבני אדם.

גם בחלק השני של הספר, 'מאדם לעם – דפוסים ספרותיים', ארבעה פרקים. הפרק החמישי, 'גיבורי התרבות הראשונים', דן בדפוס האנשים הראשונים שעסקו במקצוע מסוים או היו בעלי מיומנות מיוחדת. אף כאן, לעומת ההשוואה המקובלת בין המקרא לבין המסורות המסופוטמיות על החכמים הקדמונים בצורת דג־אדם שהיו לפני המבול, ושלמדו את בני האדם מקצועות ומיומנויות, מציג המחבר הקבלות קרובות יותר מן העולם היווני וכן מהעולם הפניקי על פי דברי פילון מגבל.

בפרק השישי, 'שני אחים – שני לאומים', נדון הדפוס הגנאלוגי־אפונימי המוכר היטב במקרא שבו שני אחים, אבות מייסדים של עמים, מתחרים ביניהם ולבסוף נאלצים להיפרד. לעיתים האחים הם תאומים ומאבקם מתחיל עוד בבטן אימם. הדגם נמצא בסיפורי יעקב ועשיו, פרץ וזרח, אפרים ומנשה ויצחק וישמעאל, והוא אף מהדהד בסיפור אברהם ולוט. דגם זה של שני אחים נמצא גם ביוון, כולל מקרים של אחים תאומים הנאבקים כבר ברחם אימם, אך הוא איננו מוכר מהתרבויות האחרות שבמזרח, להוציא סיפורו של פילון מגבל על האחים שמיי־רמים ואוסואוס (Oüσωος), אשר שמו, הדומה לעשיו, כבר משך את תשומת לבם של החוקרים. אוסואוס משמר את שמה של אושו, היא צור היבשתית, כפי שתועד בכתובות אשוריות, ושמיים־רמים מסמל רובע של העיר צידון, וקווים מקבילים נוספים קושרים בין סיפורם לסיפור עשיו ויעקב.

הפרק השביעי, 'סיפורי ייסוד', עוסק בדגם של אבות האומה היוצאים ממרכז תרבות קדום, מהגרים לארץ חדשה, קונים להם אחיזה בה, וברבות

הימים צאצאיהם – לרוב בני הדור הרביעי – מתיישבים בארץ החדשה, רואים עצמם ממשיכיהם של האבות המייסדים, ולרוב נקראים על שמם. הדגם מוכר היטב מסיפורי אברהם ויעקב, היוצאים מאור או מחרן, ועל דבר קיומו גם ביוון כבר הצביע משה ויינפלד לפני שנים רבות. דרשן מרחיב את היריעה הן בחקר הדגם במקרא והן באיסוף מקורות מן העולם היווני וניתוחם, ואף מקביל להם את העדויות מממלכת קוה שלפיהן אב מייסד קדמון, המכונה בפניקית מפש וביוונית מופסוס, בא לשם מאזור אסיה הקטנה. ייתכן שלהשלמת התמונה בעיני הקורא היה מקום להוסיף לפרק זה תת־פרק נוסף ובו ממצאיו של ויינפלד¹ על מקבילות מרשימות בין דגם ההתנחלות של 12 שבטים בישראל וביוון, שהיו מחזקות את טיעונו ומסקנותיו של המחבר.

הפרק השמיני, 'תולדות הסוגה', מסכם את הנושאים שנדונו בספר ובוחרן שאלות יסוד כגון המקום והזמן של יצירת דגמי הסיפורים והפצתם וכן אימוצם ושילובם במקורות התורה השונים. המחבר מצביע על האגן המזרחי של הים התיכון ועל התרבויות והעמים שהתגבשו בו לאחר נפילת האימפריות בסוף האלף השני לפסה"נ כמוקד להיווצרות הדגמים, ובכך מכוון את מבטנו לכיוון חדש שבו יש לחפש את מקורות השוואה לסיפורי ראשית עם ישראל. בפרק על נטיעת הכרם הראשון המחבר מציין בין היתר שבשתי התרבויות משמש אותו מונח לציון היין. ייתכן שהיה מקום להזכיר בפרק מסכם זה מילות תרבות נוספות המשותפות ליוונית ולשפות כנען וסוריה, כגון שור, כותונת ואף מונחי פולחן כבמה, מכיוון שככל הנראה מילים אלה הן גם תולדה של אותו קשר תרבותי קדום המתואר בספר.

אין ספק שספר זה יהא מעתה בבחינת ספרות יסוד לכל המבקש לדון בראשית היווצרותם של סיפורי מוצא האדם והעמים באזור, בקשרים הבין־תרבותיים באגן המזרחי של הים התיכון בראשית האלף הראשון לפסה"נ ובהתגבשות מקורות התורה.

ד"ר דניאל ויינשטוב, המחלקה למקרא, ארכיאולוגיה והמזרח הקדום,
אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, שד' בן־גוריון 1, ת.ד. 653, באר שבע 8410501
vainstub@bgu.ac.il

1 מ' ויינפלד, 'מסורת ההתנחלות של שבטי ישראל ככנען – הדגם ואופיו', קתדרה, 44 (תמוז תשמ"ז), עמ' 3–20.

